

“HOZIRGI O‘ZBEK TILIDAGI ZONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA SIFAT VA RAVISH KOMPONENTLARINING LISONIY XUSUSIYATLARI”

Safarboyeva Yulduzxon Odilboyevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat pedagogika instituti

Elektron pochta manzili: yulduzsafarboyeva43@gmail.com

Tel nomer: +998932591195

Annotatsiya. *Mazkur maqolada hozirgi o‘zbek tilidagi zoonim komponentli frazeologik birliklarda sifat va ravish komponentlarining lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologizmlarning semantik, grammatik va stilistik jihatlari, shuningdek, ularning milliy-madaniy kontekstdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Sifat va ravish komponentlari frazeologik birliklarning obrazlilik darajasini oshirishi, ma’no ko‘chishlari va metaforik talqinlarda muhim rol o‘ynashi ilmiy asosda yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *zoonim, frazeologik birlik, sifat komponenti, ravish komponenti, semantika, grammatik xususiyat, stilistika*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лингвистические особенности прилагательных и наречных компонентов в фразеологических единицах современного узбекского языка с зоонимами. Анализ охватывает семантические, грамматические и стилистические аспекты, а также культурно-национальный контекст их функционирования. Особое внимание уделяется роли прилагательных и наречий в создании образности, метафорических значений и расширению семантического потенциала фразеологизмов.*

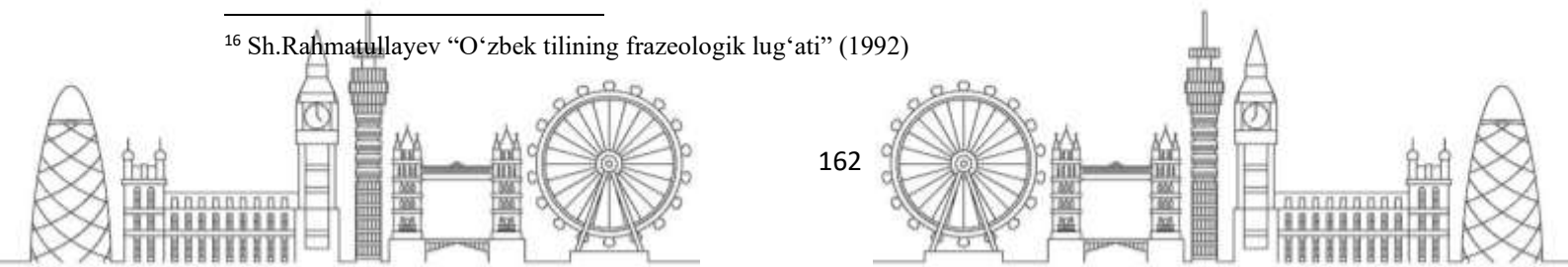
Ключевые слова: *зооним, фразеологическая единица, компонент прилагательного, компонент наречия, семантика, грамматические особенности, стилестика*

Annotation. *This article explores the linguistic features of adjectival and adverbial components in zoonym-based phraseological units of modern Uzbek. The study focuses on semantic, grammatical, and stylistic aspects, as well as their role within the cultural and national context. Particular emphasis is placed on how adjectives and adverbs enhance imagery, contribute to metaphorical meanings, and expand the semantic richness of phraseological expressions.*

Keywords: *zoonym, phraseological unit, adjectival component, adverbial component, semantics, grammatical features, stylistics*

Kirish. O‘zbek tilshunosligida sifat va ravish frazemalar masalasiga Sh.Rahmatullayev, B.Yo‘ldoshev, A.Mamatov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida to‘xtalib o‘tganlar. Sh.Rahmatullayev “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” (1992) ¹⁶va “Hozirgi adabiy

¹⁶ Sh.Rahmatullayev “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” (1992)

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

o‘zbek tili” (2006, 2016) darsliklarida sifat va ravish frazemalarni alohida guruh sifatida ajratib, ularning tuzilish modellari va qo‘llanish xususiyatlarini tavsiflagan. Olimning qayd etishicha, “sifat frazemalar predmetning sifatini, ravish frazemalar esa harakatning bajarilish holatini ifodalaydi”.

B.Yo‘ldoshev “Frazeologik uslubiyat asoslari” (1989, 1999)¹⁷ asarida sifat va ravish frazemalarning badiiy adabiyotda obrazlilik yaratishdagi o‘rniga alohida e’tibor qaratgan. Uning fikricha, qiyosiy modelli ravish frazemalar (itday, toshbaqadek, qushdek kabi) o‘zbek nutqida eng tez-tez uchraydigan va eng kuchli ekspressivlikka ega birliklardir. A.Mamatov “Frazeologizmlarning shakllanish asoslari” (1999)¹⁸ monografiyasida sifat va ravish frazemalarning shakllanishida metafora va o‘xshatishning asosiy rol o‘ynashini ta’kidlagan. N.Mahmudov “So‘z mangu” (2019)¹⁹ asarida esa bunday frazemalarni “xalq dunyoqarashining obrazli ifodasi” deb atagan.

Asosiy qism. Sifat frazemalarning morfologik va semantik xususiyatlari. Sifat frazemalar tarkibidagi yetakchi komponent – sifat bo‘lib, ular predmet yoki shaxsning rang, hajm, xarakterni ifodalovchi belgisini bildiradi. Zoonim komponentli sifat frazemalar asosan qiyosiy modellarda yoki “zoonim + sifatlovchi” shaklida uchraydi.

“Zoonim + sifat” modelidagi sifat frazemalar. Bu modelda zoonim (asosan ot yoki sifatdosh) birikmaning birinchi komponenti bo‘lib, aniqlovchi vazifasini bajaradi, asosiy sifat esa aniqlanmishdir. Tadqiqot materiallaridan misollar:

It tekkan – “la’natlangan, qarg‘ish urgan” ma’nosida. A.Qahhorning “Muhabbat qissa” asarida: “Muhayyo indamadi. Muborakxonim juda kuyib ketdi. – Bo‘lmaydi, aytdim-ku, senga it tekkan!” Bu frazemada “it tekkan” o‘ziga xos allafrazeologik hodisani ko‘rsatadi – hayvonning “tegishi” (jismoniy ta’siri) emas, balki majoziy ma’noda “qarg‘ish, la’nat” ifodalanadi.

It emgan – “itdan tarqagan, pastkash, nopok” ma’nosida. X.To‘xtaboyevning “Qasoskorning oltin boshi” asarida: “It emgan nozir, xudojo‘y emish bo‘lsang nega meni xudojo‘ylar davrasiga qo‘shmayapsan?” va “It emgan Namoz! Men senga nima yomonlik qildim?” Bu frazema “it emmoq” (it bilan qo‘shilmoq, itdan tug‘ilmoq) metaforasiga asoslangan bo‘lib, o‘ta past, noloyiq shaxsga nisbatan qo‘llanadi.

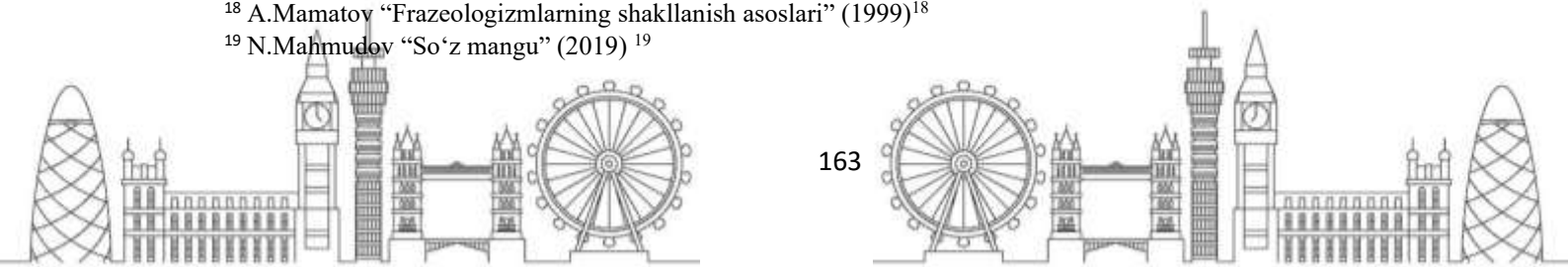
Qopog‘on it – “hushyor, ziyrak (it)” ma’nosida. X.To‘xtaboyev asarida: “Biz mirshablar bo‘lsak, imperator oliy hazratlarining qopog‘on itimiz.” Bu yerda “qopog‘on” (sifat) “it”ga aniqlovchi bo‘lib, birgalikda frazeologik butunlikni tashkil qilgan. Biroq bu ibora kontekstda to‘liq frazeologik ma’noda emas, balki “sodiq xizmatkor” ma’nosini kinoya bilan ifodalaydi.

Daydi it – “egasiz, sarson-sargardon it” ma’nosida. X.To‘xtaboyev asarida: “Senlar tinchisang tinchib qo‘ya qol, deb cho‘l-u biyobonlarda daydi itdek sanqib yurubman-

¹⁷ B.Yo‘ldoshev “Frazeologik uslubiyat asoslari” (1989, 1999)

¹⁸ A.Mamatov “Frazeologizmlarning shakllanish asoslari” (1999)¹⁸

¹⁹ N.Mahmudov “So‘z mangu” (2019)¹⁹

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

ku.” “Daydi it” birikmasi metafora asosida insonning sarson-sargardonligini ifodalashda qo‘llangan.

Asov toychoq – “o‘ynoqi, itoat qilmaydigan (yosh ot)” ma’nosida. X.To‘xtaboyev asarida: “Hayitboyning xo‘rsinishi, yonginasida toshdan-toshga urilib, asov toychoqdek irg‘ishlab oqayotgan suvning shovqini uning qulog‘iga kirmasdi.” Bu yerda “asov toychoqdek” qiyosiy ravish shaklida kelgan.

Qush uchsa qanoti, odam yursa oyog‘i kuyadigan – “juda issiq, o‘tli (joy)” ma’nosidagi sifat frazema. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Nemis bu yerlarni qush uchsa qanoti, odam yursa oyog‘i kuyadigan tilsimotga aylantirish uchun nima lozim bo‘lsa hammasini qilgan.” Bu murakkab sifat frazema o‘ta xavfli, o‘tli hududni obrazli ifodalaydi.

“Sifat + zoonim” modelidagi sifat frazemalar. Bu modelda sifat asosiy komponent, zoonim esa taqqoslash yoki o‘xshatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘pincha qiyosiy ma’no ifodalanadi.

Ojiz (qo‘zichoqday) – A.Qahorning “Oltin Yulduz” asaridan misol yo‘q, lekin O.Yoqubovning “Oq qushlar, oppoq qushlar” asarida: “Bo‘ri qarshisidagi qo‘zichoqday ojiz ekanini bildiradi.” Bu yerda “ojiz” sifatiga “qo‘zichoqday” qiyosiy komponenti qo‘shilgan. Yengil (qushday) – sifat vazifasida emas, balki ravish sifatida “qushday yengil tortmoq” iborasida uchraydi. Tutqich bermaydigan – “qo‘lga tushmaydigan, qochadigan” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Ilgarilari hurkovich ohudek tutqich bermaydigan Robiya hozir allanechuk yuvosh bo‘lib qolgan edi.” “Hurkovich ohudek” qiyosiy ravish, “tutqich bermaydigan” esa sifatdosh. Qiyosiy sifat frazemalar (-day, -dek qo‘shimchasi bilan) Bu guruh eng mahsuldor bo‘lib, qiyosiy qo‘shimchalar orqali shakllanadi. Ular ot vazifasida ham kelishi mumkin, ammo sifat vazifasida qo‘llanganda belgining kuchli darajasini ifodalaydi. Itday – “juda (yomon, qattiq, och va h.k.)” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Ofitser bularga xuddi hozir jo‘ja yegan itday ko‘z qirini tashlab sekin yerga o‘tirdi.” “Jo‘ja yegan itday” – qarq‘ish, norozilik holatini ifodalaydi.

Kiyikday – “juda chaqqon, epchil” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Hatto zo‘rg‘a kelayotgan yaradorlar ham yerda yotgan qurollardan olib, kiyikday chaqqonlik bilan ko‘zdan g‘oyib bo‘lishdi.” Qo‘zichoqday – “juda ojiz, himoyasiz” ma’nosida. O.Yoqubov asarida yuqorida keltirilgan.

Ilondek – “juda (to‘lg‘anuvchan, pishqiruvchi)” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Snaryad lager ustidan ilondek pishqirib o‘tdi.” Toshbaqadek – “juda sekin” ma’nosida (oldin keltirilgan).

Ravish frazemalarning morfologik va semantik xususiyatlari. Ravish frazemalar harakat-holatning bajarilish usuli, darajasi, holati, vaqti, joyi kabi ma’nolarni ifodalaydi. Ular asosan qiyosiy modellarda (-day, -dek qo‘shimchasi bilan) yoki fe‘l bilan qo‘shilib kelgan turg‘un birikmalar shaklida bo‘ladi. Qiyosiy ravish frazemalar (-day, -dek qo‘shimchasi bilan) Bu guruh eng keng tarqalgan bo‘lib, ravish frazemalarning 80% dan ortig‘ini tashkil qiladi. Ilonday to‘lg‘onib – “aylanib, burab (oqmoq)” ma’nosida.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

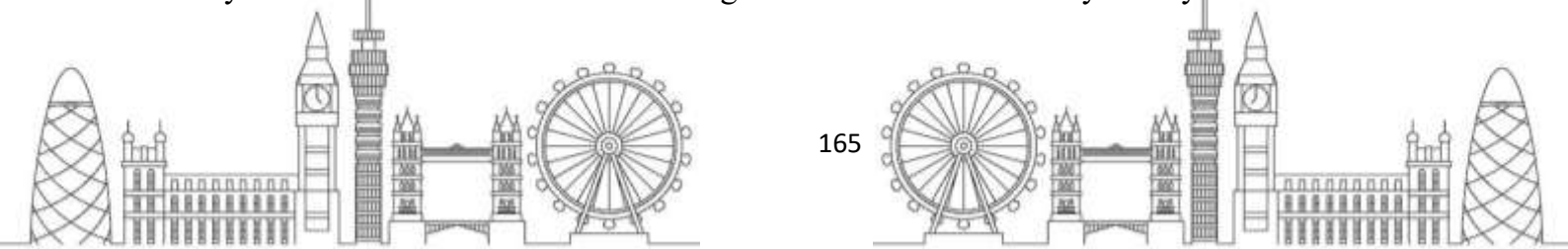
A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Pishqirib, ilonday to‘lg‘onib oqayotgan bu suv suv emas, bir balo edi.” Bu ibora suvning aylanma, murakkab harakatini tasvirlaydi. Ilondek pishqirib o‘tmoq – “shiddat bilan, xirillab (uchmoq, o‘tmoq)” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida yuqorida keltirilgan. Ilondek to‘lg‘onmoq – “bezovta, betoqat bo‘lmoq” ma’nosida. X.To‘xtaboyevning “Qasoskorning oltin boshi” asarida: “Namoz o‘sha doktor boqib ketgan kuni ilon chaqqandek to‘lg‘onib yotdi.” (Bu yerda “ilon chaqqandek” qiyosiy ravish shaklida). Qushday yengil tortmoq – “yengil tortmoq, bezovtalikdan qutulmoq” ma’nosida. O.Yoqubovning “Oq qushlar, oppoq qushlar” asarida: “Rasul birdan qushday yengil tortib, o‘rnidan turdi.” X.To‘xtaboyev asarida: “Devona bobom odamning joni yelkasida bo‘ladi, ikkita siqib qo‘ysang qushdek yengil tortadi, deydilar.” Och bo‘riday izg‘ib yurmoq – “juda och bo‘lib, yirtqichlarcha harakat qilmoq” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Bu kunlarda nemis Stalingrad devorlariga bosh urmoqda, Kavkaz tog‘lari etagida och bo‘riday izg‘ib yurmoqda edi.” Jo‘ja yegan itday – “g‘azablangan, badro‘y, qarq‘ishtirilgan” ma’nosida. A.Qahor asarida keltirilgan. Asov toychoqdek irg‘ishlamoq – “o‘ynoqi, beqaror harakat qilmoq” ma’nosida. X.To‘xtaboyev asarida keltirilgan. Daydi itdek sanqib yurmoq – “sarson-sargardon, hech qanday maqsadsiz yurmoq” ma’nosida. X.To‘xtaboyev asarida keltirilgan. Hurkovich ohudek tutqich bermaslik – “juda chaqqon, qochuvchan bo‘lmoq” ma’nosida. A.Qahorning “Oltin Yulduz” asarida: “Ilgarilari hurkovich ohudek tutqich bermaydigan Robiya...”

Kiyikday chaqqonlik bilan – “juda tez, epchil” ma’nosida. A.Qahor asarida keltirilgan. Qo‘zichoqday ojiz – “juda zaif, himoyasiz” ma’nosida. O.Yoqubov asarida keltirilgan. Fe‘l bilan qo‘shib keluvchi ravish frazemalar. Bu turdagi ravish frazemalar asosan fe‘l bilan birgalikda ma‘lum bir harakatni ifodalaydi va ko‘pincha “ravish + fe‘l” modelida bo‘ladi. Biroq ularning ravish qismi turg‘un shaklga ega bo‘ladi. G‘oz turgan – “tik, mag‘rur (turish)” ma’nosida. O.Yoqubovning “Oq qushlar, oppoq qushlar” asarida: “U g‘oz turgan soldatlar oldidan tap tap bosib o‘tarkan...” “G‘oz turgan” – g‘ozning o‘zini tik tutishi, mag‘rur qiyofasi inson qiyofasiga ko‘chirilgan.

Ilon bo‘lib chaqavermoq – “doimiy ravishda zaharli gap qaytarib, xiyonat qilmoq” ma’nosida. A.Qahorning “Muhabbat qissa” asarida: “Yo‘q bo‘lar Zaksdan o‘tsa-o‘tmasa ikkovini Marg‘uba tinch qo‘ymaydi, ilon bo‘lib chaqaveradi.” “Ilon bo‘lib” – ravish vazifasidagi qiyosiy ibora.

It bo‘lib qolmoq, itday xor bo‘lmoq – bu fe‘l frazemalar tarkibida ravish komponenti mavjud. Ravish frazemalarning sintaktik vazifasi. Ravish frazemalar gapda asosan hol vazifasida keladi. Ular harakatning bajarilish usuli, holati, darajasi kabi ma‘nolarni ifodalaydi.

Hol vazifasida: “Snaryad ilondek pishqirib o‘tdi.” (“Ilondek” – qanday? – usul holi) “Rasul qushday yengil tortib o‘rnidan turdi.” (“Qushday yengil” – qanday holatda?) Kesim vazifasida (ravish frazema + fe‘l): “Namoz ilon chaqqandek to‘lg‘onib yotdi.” Sifat va ravish frazemalarning kontekstual tahlili. Badiiy adabiyotda sifat va ravish

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

frazemalar muhim stilistik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ularning qo'llanish konteksti, muallifning niyati, personaj xarakteristikasi va vaziyatning emotsional-ekspressiv darajasi bilan bog'liq. A.Qahhor asarlarida sifat va ravish frazemalar. A.Qahhorning "Oltin Yulduz" va "Muhabbat qissa" asarlarida sifat va ravish frazemalar faol qo'llangan. It tekkan – qarg'ish ma'nosida. "Muhabbat qissa"da: "Bo'lmaydi, aytdim-ku, senga it tekkan!" Bu ibora qahramonning umidsizlik va norozilik holatini ifodalaydi. Sifat frazema sifatida "senga" olmoshi bilan birgalikda kelib, shaxsga qaratilgan qarg'ish ma'nosini kuchaytiradi.

It tegmasdan tushgan – "baxtli, omadli (turmushtan chiqqan)" ma'nosining teskarisi. A.Qahhorning "Muhabbat qissa" asarida: "Salimjonga it tegmasdan tushgan edim-ku, nega turmushim bo'lmadi?" Bu iborada "it tegmasdan" – ravish vazifasida, "omadsizlikka uchramasdan" ma'nosida.

It tumshug'i betga tegadi – "juda tor, qattiq (uy)" ma'nosida. "Muhabbat qissa"da: "U uy o'lgur uy bo'lmay o'ladimi, eshigidan kirsam it tumshug'i betga tegadi." Bu ibora umumlashgan ravish ma'nosiga ega.

Bir o'q bilan uchta qarg'ani urmoqchi – "bir vaqtning o'zida bir necha maqsadni ko'zlamok" ma'nosida (ravish ma'nosi). "Muhabbat qissa"da: "Anbir bir o'q bilan uchta qarg'ani urmoqchi ekanmikan..."

Tulkilik qilmoqchi bo'ldi, tumshug'idan ilingani yaxshi – "makkorlik qilmoqchi bo'ldi, ammo fosh bo'ldi" ma'nosida. Bu yerda "tulkilik" ot sifatida, "tumshug'idan ilingani" esa ravish ma'nosi bilan qo'llangan.

Ilon po'sti galstuk – otli frazema, lekin "ilon po'sti" aniqlovchi vazifasida.

X.To'xtaboyev asarlarida sifat va ravish frazemalar.

X.To'xtaboyevning "Qasoskorning oltin boshi" asarida sifat va ravish frazemalar asosan haqorat, qarg'ish, kinoya va obrazli tasvir uchun qo'llangan.²⁰

Itvachcha – haqorat ma'nosida (ot), lekin "-cha" qo'shimchasi kichraytirish va kamsitish ma'nosini ifodalaydi. Bir necha marta takrorlanadi: "Itvachcha! – Namoz shunday bir o'kirdiki..."; "Itvachcha, – sakrab o'rnidan turib..."; "Itvachchalar, politsiyachilar!"

Kapalagi uchib – "qo'rqib ketmoq, vahimaga tushmoq" ma'nosidagi fe'l frazema tarkibidagi ravish ma'nosi. "Kenja Qoraning kapalagi uchib..."

Ilon chaqqandek to'lg'onib – "og'riqdan, iztirobdan betoqat bo'lib" ma'nosida.

Qushdek yengil tortadi – "yengil tortadi, bezovtalik ketadi" ma'nosida.

It emgan nozir, it emgan Namoz – haqoratli sifat frazemalar.

Otni qamchilashim kerak – "tezroq harakat qilish kerak" ma'nosidagi fe'l frazema, "otni qamchilash" – ravish ma'nosi emas, balki fe'l frazema. O.Yoqubov asarlarida sifat va ravish frazemalar. O.Yoqubovning "Oq qushlar, oppoq qushlar" asarida zoonim komponentli frazemalar badiiy tasvirning obrazli tomonlarini yorqin ifodalaydi. Qushday

²⁰ X.To'xtaboyevning "Qasoskorning oltin boshi"

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

yengil tortib – yengil, tez, jo‘shqin harakat ma’nosida. G‘oz turgan – mag‘rur, o‘zini baland tutgan holda (turish) ma’nosida.

Bo‘ri qarshisidagi qo‘zichoqday ojiz – o‘ta himoyasiz, zaif holat ma’nosida.

Hurkovich ohudek tutqich bermaslik – juda chaqqon, qochuvchan ma’nosida (A.Qahhor asarida, lekin O.Yoqubov asarida ham mavjud).

Hayvon ramzlarining turlicha talqini: O‘zbek tilidagi “it” komponenti ko‘p hollarda salbiy konnotatsiyaga ega. “It tekkan” – “la’natlangan degan ma’nolarni bildiradi. “Ilondek to‘lg‘onmoq “ O‘zbek tilida “ilon” – makkorlik, xavflilik, aylanma harakat ramzi. “G‘oz turgan” O‘zbek tilida g‘oz – mag‘rurlik, o‘zini tik tutish ramzi.

Xulosa. Frazeologik birliklarda sifat va ravish komponentlarining o‘rni tilning semantik va stilistik boyligini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa zoonim asosidagi frazeologizmlarda bu komponentlar obrazlilikni kuchaytiradi, milliy-madaniy tafakkurni ifodalaydi va nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, sifat va ravish komponentlari frazeologik tizimda semantik ko‘chishlar, metaforik talqinlar va stilistik rang-baranglikni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Shuningdek, hozirgi o‘zbek tilidagi zoonim komponentli frazeologik birliklarni sifat va ravish komponentlari nuqtayi nazaridan o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy nutq madaniyatini rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo‘ldoshev B. **Frazeologik uslubiyat asoslari.** – Samarqand: SamDU, 1989; qayta nashr 1999.
2. Mamatov A. **Frazeologizmlarning shakllanish asoslari.** – Toshkent: Fan, 1999.
3. Mahmudov N. **So‘z mangu.** – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2019.
4. Rasulov I. **O‘zbek tilida frazeologizmlar semantikasi.** – Toshkent: Fan, 2005.
5. Madrahimov A. **Frazeologik birliklarning lingvokulturologik talqini.** – Toshkent: Universitet, 2012.
6. Abdullayev A. **O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar.** – Toshkent: Fan, 2008.
7. Amosova N.N. **Основы английской фразеологии.** – Ленинград: Наука, 1963.
8. Kunin A.V. **Английская фразеология.** – Москва: Высшая школа, 1996.
9. Telia V.N. **Фразеология как язык культуры.** – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
10. Ziyayeva D. **O‘zbek tilida zoonim komponentli frazeologizmlar.** – Toshkent: Fan, 2020.

